

Олена Засць,

кандидат історичних наук, завідувач відділу,

Інститут книгознавства

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

вул. Володимирська, 62, Київ, 01001, Україна

e-mail: viknbuv@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6423-2589>

**БІБЛІОТЕКА ТИМОФІЯ (ЩЕРБАЦЬКОГО)
У СКЛАДІ ІСТОРИЧНОЇ БІБЛІОТЕКИ СОФІЙСЬКОГО
КАФЕДРАЛЬНОГО СОБОРУ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО**

У статті зроблено спробу проаналізувати особову бібліотеку митрополита Тимофія (Щербацького) у складі книжкового зібрання Київського Софійського кафедрального собору, що зберігається в Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського; насамперед виявити книги, що передавалися митрополитом при переведенні на митрополію в Москву в 1757 р., які можуть бути додатковим джерелом знань про діяльність митрополита. *Наукова новизна* полягає в залученні приватної бібліотеки як допоміжного джерела в дослідженні. Митрополит Тимофій мав багато перекладених бенедиктинцями Конгрегації св. Мавра видань отців церкви, що може свідчити про те, що він захоплювався їхньою роботою, прагнув облаштувати такий осередок у Києві, ініціював створення гуртка з могилянців, які готували до передруку найпопулярніші лаврські видання (Четьї-Мінеї та Печерський патерик). Бібліотека митрополита Тимофія, яка збереглася до наших днів, свідчить про інтерес до видань бенедиктинців королівської друкарні в Парижі та класичної літератури європейських видавництв.

Ключові слова: бібліотека Тимофія (Щербацького), історична бібліотека Софійського кафедрального собору, аналіз приватної бібліотеки.

Актуальність теми дослідження. Наразі державні фондовласники, такі як бібліотеки й архіви, є відповідальними не тільки за збереження, а й за презентацію складу своїх фондів. В Україні бібліотеки монастирів та навчальних закладів, які діяли до 1917 р.,

були передані Всенародній бібліотеці України (на сьогодні – Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського) і тепер перебувають у відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій. У процесі внесення описів книг до електронного каталогу виявляється, що вони містять книгозбірні відомих діячів. Так, у складі бібліотеки Софійського кафедрального собору виявлено книги з бібліотеки митрополита Тимофія (Щербацького). Про митрополита Тимофія є поширене твердження, що він «ослабив Київську митрополію і цим сприяв подальшому включенню її в орбіту Російської православної церкви». Загалом в електронних ресурсах багато раз повторюються праці, написані істориками XIX – початку XX ст., рідко виявляються нові джерела, на основі яких можна змінити усталену думку. Саме тому бібліотека митрополита є вартою представлення.

Аналіз досліджень і публікацій. Народився Тихон Щербацький у 1698 р. у м. Трипілля, яке належало до вотчин Києво-Софійського кафедрального монастиря, потім, будучи півчим академічного хору, звернув на себе увагу царя Петра I й отримав місце півчого в придворній капелі. Коли в підлітковому віці голос почав ламатися, повернувся назад до Києва й продовжив навчання в Київській академії. Ще до закінчення навчання постригся в ченці з іменем Тимофія та отримав місце кафедрального писаря при Софійському монастирі за архієпископа Варлаама (Ванатовича). Останнього засудили за невчасну службу на честь вшестя на престол Анни Іоанівни 28 квітня 1730 р. (на додаток до невдоволення тим, що не виконував розпорядження про збори з монастирських кріпаків на армію); втратив посаду й Тимофій [2, с. 112]. Після зняття опали Тимофій до 1737 р. був писарем митрополита Рафаїла (Заборовського), архімандритом Видубицького монастиря (1737–1740), архімандритом Києво-Печерської лаври (1740–1747), митрополитом київським (1747–1757).

Будучи архімандритом, їздив у Москву на коронацію імператриці Єлизавети Петрівни в 1742 р., зустрічав потім її в Києво-Печерській лаврі в 1744 р. До візиту імператриці Тимофій закінчив зведення дзвіниці в Києво-Печерській лаврі. Під час візиту Єлизаветою Петрівною була закладена церква Андрія Первозваного. Митрополит Тимофій у 1750-х роках намагався реформувати Києво-

Могилянську академію за зразком світської європейської освіти: за порадою Георгія (Кониського) ввів викладання логіки за підручником Ф. Баумейстера [1, с. 176], запровадив проведення диспутів серед вихованців Київської духовної академії. У перервах між диспутами півчч співали концерти й канти, які для цієї події складалися [7, с. 198–199]. У 1757 р. подав клопотання про залишення посади. Однак його призначили митрополитом московським.

Російський історик церкви М. Розанов, працюючи в архіві Московської духовної консисторії, докладно описав митрополита Тимофія як адміністратора: він привчав членів московської консисторії самим розбиратися в суті прохань, пропонувати свої попередні рішення, говорив малоросійською мовою, сам жив за містом у резиденції московських митрополитів у с. Черкізове. Усе своє майно митрополит заповів передати в розпорядження намісника Чудового монастиря Паїсія [10, с. 19–20].

Білоруський дослідник А. Миронович зазначає, що з часу, коли в 1748 р. Тимофія було висвячено на митрополита київського, а тим паче коли з 1754 р. став постійним членом Святійшого Синоду, він заборонив православним монастирям у Підляському воєводстві вступати в будь-які конфлікти з католицьким духовенством [8, с. 19–22]. Митрополит Євгеній (Болховітінов) зауважував, що грамотою Святійшого Синоду від 13 жовтня 1753 р. митрополиту було дозволено запровадити друкарню в Києво-Печерській лаврі [7, с. 197–207], але він не встиг цього зробити.

І. Граєвський висвітлює діяльність митрополита Тимофія в керуванні справами Київської консисторії, монастирями, школами, Київською духовною академією, описав заходи з покращення дисципліни священників. Стосовно друкарні зазначав, що митрополит Тимофій неодноразово звертався до Києво-Печерської лаври за богослужбовими книгами, але йому відмовляли, так само як і його попереднику митрополиту Рафаїлу, а видана грамота на запровадження друкарні була в нього відібрана [3, с. 470].

І. Огієнко негативно оцінив намагання митрополита відкрити в Києві ще одну друкарню з «гражданским» шрифтом для Київської академії. Протистояння з Лаврою та постійні конфлікти з ректором Київської академії Сильвестром (Ляскоронським), архімандритами

Пустинно-Микільського монастиря Назарієм (Солониною), Михайлівського Золотоверхого Модестом (Стефановичем) призвели до переведення його до Москви. Таким чином митрополит Тимофій своєю конфліктною політикою послабив Київську митрополію, чим сприяв подальшому включенню її в орбіту російської православної церкви [9, с. 309–315]. Це твердження повторюється багато разів в електронних ресурсах [13].

Сучасний український релігієзнавець О. Саган звертає увагу, що митрополит в 1750 р. був присутнім на виборах гетьмана Кирила Розумовського в Глухові, а вже в 1751 р., сподіваючись на відновлення царських і патріарших грамот київським митрополитам, подав клопотання в Святійший Синод [11]. Загалом діяльність будь-якої історичної особи має суперечності. Можливо, новим джерелом знань про мотиви поведінки митрополита стане його приватна бібліотека.

Мета дослідження. Під час роботи над бібліотекою Софійського кафедрального собору для внесення бібліографічних описів книг до електронного каталогу було виявлено книги із власницькими записами митрополита Тимофія (Щербацького), тому було поставлено за мету виділити, систематизувати, проаналізувати цю особисту бібліотеку, виявити уподобання, з'ясувати, чи відображає бібліотека інтереси власника.

Виклад основного матеріалу. Ще 11 лютого 1753 р., коли Тимофій був митрополитом у Києві, надійшов указ Святійшого Синоду, що у випадку смерті вищих духовних чинів треба було присилати реєстри їхнього майна в Синод, а ікони, книги, одяг та інші речі зберігати до особливого указу Синоду [4, с. 238]. Це суперечило монастирським правилам. Тимофій подавав клопотання про відміну цих постанов для київської кафедри, але без результату. Митрополит Тимофій у 1754 р. подарував до Києво-Могилянської академії 144 книги. І. Граєвський припускав, що це були книги Георгія (Щербацького), племінника митрополита, префекта Київської [1752–1753; потім – Московської (1753–1754)] академії, після смерті якого митрополит розпорядився передати його книги до Київської академії (Указн. Кн. Київ. Дух. Консисторії за 1754 г. № 89) [5, с. 226]. Але І. Граєвський на початку ХХ ст. не перевіряв, чи збереглися книги. Наразі лише три книги з бібліотеки

митрополита віднайдено в складі історичної бібліотеки Київської духовної академії: “Schmidt Sebastian. Commentarius in epistolam Pauli ad Hebraeos. Lipsiae: Apud Jacobum Schuster, 1722”. 4°. Шифр АІІ 4/72; “Constantini Lascaris Byzantini. Grammaticae compendium Graecae linguae studiosis aptissimum. Basileae: Ex officina Ioannis Oporini, 1547”. 8°. Шифр В XXXIV 9/491; «Поетичний метод» у 8 ч. Антонія Катифора венеціанського, видання 1734 р. грецькою мовою. 8°. Шифр В XXIV 10/280 [16, р. 204].

Власну ж бібліотеку митрополит Тимофій залишив бібліотеці Софійського кафедрального собору. Наразі у відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій у складі Історичної бібліотеки Софійського кафедрального собору є 33 назви в 57 одиницях книг з екслібрисами Тимофія (Щербацького). Невідомо, скільки книг митрополит передав бібліотеці собору в 1757 р., але навіть ті, що збереглися, мають спільні риси, і, дивлячись на них, можна говорити про те, що вони відображають інтерес до перекладацької, видавничої справи.

Серед них є «Єлизаветинська Біблія» (2-ге вид., Москва, 1756) з написом: «Митрополіт Кіевскій смиренный Тимофей» (Шифр Соф. 15). Однак кириличних видань у його бібліотеці мало, переважали латинські друки. Це, зокрема, двотомник повного зібрання творів Амвросія Медіоланського (340–397) “Opera, ad manuscriptos codices Vaticanos, Gallianos, Belgicos, & c. nec-non ad editiones veteres emendata, studio et Labore monachorum ordinis S. Benedicti, e Congregatione S. Mauri. Parisiis: Typis & Sumtibus Johannis Baptistæ Coignard, Regis Typographi, ac Bibliopolæ ordinarii, viv S. Jacobi, sub Bibliis aureis, 1686–1690. 2°. Шифр Соф. 60”.

Також митрополит володів найкращим латинським перекладом праць Іоанна Златоуста (347–407), одного з найпопулярніших богословів. Це паризьке 13-томне видання перекладу бенедиктинця Бернара Монфокона “S. Joannis Chrysostomi, archiepiscopi Constantinopolitani, Opera omnia quae exstant vel quae ejus nomine circumferuntur, ad mss. codices Gallicos, Vaticanos, Anglicos, Germanicosque castigata, etc. Opera et studio Montfaucon, monachi ordinis S. Benedicti e congregatione S. Mauri, opem ferentibus aliis ex

codem sodalitis monachis: 13 vol. (Parisiis: Sumtibus Ludovici Guerin, 1718–1738). 2°. Шифр Соф. 62”.

Ієронім Стридонський (342–420) – один з перекладачів Старого Заповіту із Септуагінти (старогрецька мова), був уперше виданий у Базелі в 1516–1520 рр., але митрополит Тимофій володів паризьким дев’ятитомником “*Divi Hieronymi Stridoniensis Opera omnia quae reperi potuerunt*: 9 vol. Parisiis: Apud Sebastianum Niuellium, sub Ciconiis, via Iacobae, 1579–1602. 2°. Шифр Соф. 88” з написом: «*Post obitum directi Sororides Hieromonachi Georgii Mosquensis academia Pratecti hic liber pretio venit in Bibliothecam Hamilis Timothei Szczerbacki Metropolitae Kijoviensis ac Halicensis Anno Dni 1755 Mense Februrii dna die M.*».

Повне зібрання творів Іоанна Дамаскіна (676–749) було видано в Парижі М. Лек’єном. Саме це видання є в складі бібліотеки митрополита Тимофія – “*Joannis Damasceni Opera omnia quae exstant, et eiusnomine circumferuntur. Opera et studio p. Michaelis Lequin*: 2 vol. Parisiis: Apud Ioannem-Baptistam Delespine, 1712. 2°. Шифр Соф. 104”.

Праці Феофілакта Болгарського (1050–1107) уперше було видано в 1635 р. в Парижі. Саме ці оригінальні тлумачення Святого Письма зберігаються в бібліотеці митрополита “*Theophylacti, archiepiscopi Bulgariae ind Pauli Commentarii in quatuor Evangelia: opus nunc primum graece et latine editum* (Lutetiae Parisiorum: Apud Carolum Morellum, 1635. 2°. Шифр Соф. 106”); “*Theophylacti Archiepiscopi Bulgariae in D. Pauli Epistolas commentarii: studio & cura Reverendissimi Patris, domini Augustini Lindselli, episcopi Herefordensis, ex antiquis Manuscriptis codicibus descripti, caltigati, & nunc primum Graece editi*. Londini: E Typographeo Regio, 1636. 2°. Шифр. Соф. 107”.

Документи постанов вселенських соборів старогрецькою та латинською мовами, а також послання імператорів І ст. в семи томах було видано в Парижі протягом 1678–1716 рр. за перекладом і критикою Е. Балюза. Примірник видання “*Nova collectio conciliorum, sev supplementum ad collectionem Phil Labbei...* (Parisiis: E Typographia Franc. Muguet, Prostat apud Societatem Bibliopolarum Parisiensium, 1707. 2°. Шифр Соф. 123” має такі власницькі написи: «*Iste Liber+pretio+Venitin Numerum Librorum Humilis Timothei Szczerbacki*

metropolitani Kijoviensis ac Halicensis, Post obitum dilecti nostril Sokoridis Hieromonachi Giorgii Praefecti Academiae Mosquensis Anno Dni 1755 Mense Februarij 9 die Manupropria Subscriptus». Повне видання, що складається з 31 тому документів помісних і вселенських соборів, під назвою “*Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio. Moguntiae: Sumptibus Joannis Baptistae Schönwetteri, 1670–1674. 2°. Шифр Соф. 544*” зробив Д. Д. Мансі (1692–1769) у Майнці. У бібліотеці Тимофія (Щербацького) є тільки перші чотири томи.

Як бачимо, митрополит Тимофій зібрав доволі гарну підбірку видань отців церкви французької королівської друкарні в Парижі (*Imprimerie royale 1640–1792*), для якої робили переклади бенедиктинці французької вченої Конгрегації св. Мавра. Високою якістю друкарської роботи славилися в другій половині XVII – XVIII ст. також і німецькі друкарні.

Корнелій Лапід (1597–1637) написав безліч коментарів до всіх книг Священного Писання, за винятком Книги Іова і Псалмів, Діянь Пророків, Діянь Апостолів, канонічного послання до Апокаліпсису, Еклезіаста та Книги Притч. Повна серія, у яку було додано Книги Іова та Книги Псалмів з коментарями інших авторів, з’явилася в Антверпені в 1681–1714 рр. У бібліотеці митрополита Тимофія було 14 праць у 10 томах цього видання (Шифр Соф. 270).

Ієремія Дрексель (1581–1638) є автором близько 20 праць, у свій час дуже популярних. Недивно, що і в митрополита Тимофія була його праця “*Drexelius Jeremias. Opera omnia in duos tomos nunc distributa opusculis, nec non singulorum opus opusculorum, praesationibus, antehac non editis, adaucta, illustrata, indicibus & moralibus locorum S. Scripturae, Capitalium Mysterior Fidei Rerum, et Concionum quouis anni tempor habendarum, Congestis et Compositis Methodoprorsus, alys Auctoribus inusitat sed theologis Parochis, catechistis, Concionatoribus Pietati fouendae, Impietati amouendae, firmandae Fidei extirpandae Haeresimagis accommoda: 2 t. Moguntiae: Impensis Io. Godfr: Scionuetteri apud Nicolaum Heislilium, 1651. 4°. Шифр Соф. 728*”.

Праця “*Euchologion*” французького ченця францисканського ордену Ж. Гоара (1601–1653) є класичною працею з літургії грецької

православної церкви. Вона цінна цитатами з оригінальних рукописів, яких уже немає. Уперше працю було надруковано в 1647 р. в Парижі; у 1730 р. було повторно видано у Венеції з виправленням помилок. Саме це видання є в бібліотеці Тимофія – “*Euchologion sive Rituale graecorum: complectens ritus et ordines divinae liturgiae officiorum, Sacramentorum, Consecrationum, Benedictionum, Funerum, Orationum, & Guilibet Personae, Statui, vel tempori congruos, iuxta usum orientalis Ecclesiae, Cum selectis Bibliothecae Regiae, Barberinae, Cryptae-Ferratae, Sancti Marci Florentini, Tillianae, Allatianae, Coresianae, & aliis probatis MM. SS. & editis Exemplaribus collatum. Interpretatione Latina, nec non mixobarbararum vocum brevi Glossario, aeneis figuris, et observationibus ex antiquis PP. & maxime Graecorum Theologorum expositionibus illustratum. Opera R. P. Jacobi Goar, Parisini, Ordinis FF. Prædicatorum, S. Theologiæ lectoris. Venetiis: Ex Typographia Bartholomaei Javarina, 1730. 2°. Шифр Соф. 260*”.

Був у приватній бібліотеці митрополита Тимофія Катехізис П. Могили, надрукований у Бреславлі в 1751 р., у якому поєднано грецький, латинський, німецький переклади “*Orthodoxa confessio Catholicae atque Apostolicae Ecclesiae Orientalis: cvm interpretatione latina et versione germanica: praemissa est historia hvivs homologias sev catechismi a d. Carolo Gottlob Hofmanno. Wratislaviae: Apud Io. Iacob Korn, 1751. 8°. Шифр Соф. 424*”. Примірник має густо описані форзаци рукою митрополита.

Збереглася в складі бібліотеки митрополита Тимофія (Щербаського) і книга грецького історика I ст. до н. е., сучасника Юлія Цезаря Діонісія Галікарнаського, який написав працю «Римські старожитності». У ній проаналізовано римські політичні установи та релігію. З грецької його праці переклав Ф. Зілбург (Friedrich Silburg) (1536–1596). Відомий лейпцизький видавець М. Г. Вайдман (1686–1743) видав “*Dionysii Halicarnassei Scripta, quae extant, omnia, et historica, et rhetorica. E veterum librorum auctoritate, doctorumque hominum animadversionibus, quamplurimis in locio emendata & interpolata cum Latina versione ad Græci exemplaris sidem denuo siccollata & conformata, ut plerisque in locis fit plane nova (Lipsiae: impensis Mauritii Georgii Weidmanni, 1691. 4°. Шифр Соф. 794*” з написом: «Hunc librum numero obtulit illustrissimus ac Reverendissimus

Episcopus Wiatcensis et magno Permcensis D: Antonius Heliaszewicz illustrissimo summa eq Reverendi Metropolita Kijoviensi et Paroh Russia Archiepiscopo Timotheo 1753. Anno decembri 14 Die. Moscovia». Видання є витвором перекладного та друкарського мистецтва.

Подібного змісту книга Іоанна Зонари (1074–1130), який написав всесвітню історію від створення світу до 1118 р., уперше видану І. Вольфом “*Ioannis Zonarae Monachi, qui olim Byzantii Magnus Drungarius excubiaru seu Biglae, & protosecretarius fuit, compendium Historiarum, in tres Tomos distinctum. Basileae: Ex Officina Ioannis Oporini, 1557. 2°. Шифр Соф. 1011*”. У часи владики Тимофія освіта ще не була розділена на світську й духовну. Класична література була основою викладання латини.

Випадково потрапив чи був подарованим «Трактат между ея Императорского величества Всероссийскаго и шахова величества Персидскаго, заключенной в провинции Гилянской в месте Ряще чрез полномочных от обох сторон министров 21 генваря 1732 году. St. Petersburg: Gedruckt beh der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, 1732. 2°. Шифр Соф. 893». Хоча, можливо, митрополита цікавило, які Російська імперія має відносини із сусідніми державами.

Книгу законів та прав Речі Посполитої, які діяли з 1550 р., “*Constitutie Statuta y Przywileie na Walnych seymiech Koronnych od Roku Panskie 1550 az do Roku 1637 uchwalone. Cum Gratia & Priuilegio S. R. M. W Krakowie: W Drukarniey Andrzeia Piotrkowczyka, Krola I. M. Typographa, 1637. 4°. Шифр Соф. 890*” подарували митрополиту в московському монастирі, а він у свою чергу віддав її до Київської консисторії, що видно з маргінальних записів, тому що у своїх призначеннях Консисторія завжди посилялася на Литовський статут, височайші укази, навіть на книгу «Мир с Богом Человеку» І. Гізеля [6, с. 89].

Однією з перших книг, яка з’явилася в бібліотеці Тимофія, про що довідуємося з напису, є праця відомого історика і картографа XVII ст. Ф. Бріє (Philippe Briet) (1601–1668) “*Annales Mundi sive Chronicon universale secundum optimas chronologorum epochas ab orbe condito ad annum Christi millesimum sexcentesium perductum. Vienna Austriae: Apud Petr. Conr. Monath., 1727. 2°. Шифр Соф. 1080*” з написом: «Ex

libris Timothei Szczerbacki Katedra Kijoviensis Notarii: 1732 Anno dni 7bris 33 Factus Possesser libri hujus super nominalus». Її він придбав тоді, коли був кафедральним писарем при Софійському соборі. Із часу, коли митрополит Тимофій був архімандритом Києво-Печерської лаври, судячи з екслібрисів, залишилися твори М. Лютера і святого Юстіна. Книга М. Лютера – це твір про гармонію і вічну згоду лідерів та богословів, норми й правила істини “*Concordia pia et unanimum consensus u repetita confessio fidei et doctrinae. Electorum, principum et ordinum imperii, atoque eorundem theologorum, qui Augustanam Confessionem amplectuntur. Cui e sacra Scriptura, unica illa veritatis norma et regula, quorundam Articulorum, qui post D. Martini Lutheri. Lipsiae: Sumtibus Bartholomaei Voigtii, 1654 4°. Шифр Соф. 448*”. Праця Святого Юстіна “*Sancti Patris nostri Justini, philosophi et martyris, Opera. Coloniae: Jeremiam Schrey, & Heinricum Joh. Meyerum, 1686. 2°. Шифр Соф. 48*” – оригінальна праця, оскільки святий Юстин (100–165) виклав християнське вчення, звертаючись до грецької філософії, доводячи, що християнство завершує пошук пізнання істини.

Проглянувши написи-екслібриси на книгах з бібліотеки митрополита Тимофія та розташувавши їх у хронологічному порядку, можна побачити еволюцію читання Тимофія – від історичних праць, творів М. Лютера, роздумів про закономірність приходу етичних правил християнства в людському мисленні до необхідності освіти та просвітительства. Колекцію видань французької королівської друкарні в Парижі та німецьких друкарень владика зібрав будучи вже митрополитом Київським, мріючи відкрити друкарню.

Відомо, що 28 червня 1753 р. митрополит Тимофій звернувся до Святійшого Синоду з міркуваннями про те, що, коли його посвятили в 1748 р. на митрополита київського, він розглядав в архіві грамоти та привілеї попередніх митрополитів київських і знайшов, що в митрополії раніше друкарня була, свідченням чого є книга «Лимонарь або Цветник», яка в 1628 р. за Іова Борецького (справжнє ім'я – Іван) надрукована у дворі митрополита друкарем С. Собоєм. Преосвященний Тимофій звертав увагу, що в грамоті, яку надав патріарх Московський і всієї Росії Іоаким митрополиту Гedeону (Святополку-Четвертинському), говорилося: «Идеже в

Кієвскої митрополії типографія будет, да печатаются церковные книги по чину, преданію же и мудрованію Восточной церкви за его митрополитим благословеніем и досмотром». У 1690 р. митрополиту Варлааму (Ясинському) у настільній грамоті патріарха московського Адріана цей пункт повторювався. Таку ж грамоту надали в 1708 р. митрополиту Іоасафу Кроковському. У 1741 р. 12 грудня при вшесті на престол імператриці Єлизавети Петрівни були підтверджені всі укази й регламенти імператора Петра I та грамоти патріарші. Митрополит Тимофій зазначав, що багато церков Київської єпархії книг не мають, а тим паче зарубіжні в Польщі. Монастирі та церкви, які належать до Київської митрополії, мають мало книг, про що свідчать часті листи до нього, а Києво-Печерська друкарня не може забезпечити всі монастирі й благочестивих людей. Його попередник на митрополичій кафедрі Рафаїл Заборовський (справжнє ім'я – Михайло) (1731–1747), щоб виконати високомонарші укази, стародруковані книги з церков забрав, а на нові гроші з церков прийшли в Києво-Печерську друкарню, але там книг не було. Гроші послали в Московську друкарню, але і в Москві не було, гроші назад повернулися та зберігаються нині в кафедральній казні. Тимофій, коли став митрополитом, також переконався у відсутності священницьких, дияконських, ієромонаських та ієродияконських грамот і хіротоній, які дають під час рукоположення священникам у настанову. Митрополит Тимофій неодноразово замовляв у Києво-Печерській друкарні, але йому відмовляли, пояснюючи, що зайняті іншою роботою. Крім того, багато світських людей, які подорожують і приходять у Київ на прощу, скаржаться на бідність у Києві стосовно православних церковних книг. У Київській духовній академії викладаються мови єврейська, грецька, німецька, латинська – дуже потрібні книги юнакам, які навчаються. Значна кількість грошей за кордон іде на придбання книг. Однак якби друкарня в митрополії Київській існувала, як дозволено та затверджено високомонаршими й патріаршими грамотами, то ці гроші залишилися б усередині держави, а в зарубіжні та бідні церкви й монастирі надавалися б безкоштовно. Оскільки в грамоті митрополита Рафаїла повеління про друкарню вже не було, то і в Тимофія такої згадки не було. Тому Тимофій просить дозвіл на відкриття друкарні, так само як було в митропо-

литів Гедеона, Варлаама та Іоасафа. На запит Святійшого Синоду чи немає заборони мати київському митрополиту друкарню, Колегія іноземних справ відповідала, що такої заборони немає, і додала думку радника Обрезкова, що друкування грецьких книг для кращого єднання націй може бути корисним. Так, Святійший Синод, як і в попередніх грамотах київським митрополитам у 1686, 1690, 1700, 1708, 1741 р., у Київській митрополії дозволив відкрити друкарню та благословив друкування книг у ній. До того ж дозволив з такими самими обмеженнями, як і друкарням Києво-Печерської лаври та Чернігівській за указами імператора Петра I від 5 жовтня 1720 р., митрополиту призначати типографом людину чесну й досить вчену, щоб не було протиріч із книгами, які друкуються в московській друкарні, а грецькі треба друкувати в два стовпчики з перекладом, одну книгу від кожної назви треба надсилати в Святійший Синод. Якщо наступники Іоасафа (Кроковського) не мали у своїх грамотах такого пункту про друкування книг, то не тому, що Святійший Синод не хотів, а тому, що митрополити таких прохань не висловлювали. Підписано дозвіл на відкриття друкарні митрополиту Тимофію 13 жовтня 1753 р. [7, с. 197–207].

Митрополит Тимофій не даремно збирав видання Королівської друкарні в Парижі (*Imprimerie royale*, 1640–1792). Справа в тому, що у Франції в 1618–1790 рр. діяла Конгрегація святого Мавра (фр. *Congrégation de St. Maur*), яка об'єднала близько 120 бенедиктинських монастирів. Головним серед них був паризький монастир Сен-Жермен-де-Пре. Перший генерал Г. Таррісс у 1632 р. дав вказівки начальникам монастирів навчати молодих ченців досліджень. На перших порах конгрегація займалася історією ордену, його монастирів і діячів, потім почали збирати, перекладати і видавати давні рукописи, особливо християнські. Бібліографія мавристів містить загалом близько 220 авторів та понад 700 творів. Те, що було опубліковано, є лише частиною того, що підготовлено. Історична та критична школа бенедиктинців розробила методику перевірки даткування. Якості, які зробили роботу мавристів унікальною, – це їхній критичний підхід до перекладів та суворі вимоги до точності перекладу. Було перекладено твори Афанасія Олександрійського, Григорія Богослова, Кирила Єрусалимського, Іоанна Золотоустого,

блаженного Августина, Лева Великого, Григорія Двоєслова та ін. Чимало також перекладено ними пам'яток і творів з історії стародавньої Греції та Риму, середньовічної Візантії й Західної Європи. Незважаючи на те що їхні наукові дослідження були часто колективною роботою та анонімною, деякі представники конгрегації стали відомими, такі як Ж. Мобільон, Б. Монфокон.

Оскільки митрополит Тимофій мав багато видань бенедиктинців, очевидно, він захоплювався їхньою роботою та прагнув облаштувати такий осередок у Києві. І це йому спочатку вдавалося. Будучи архімандритом Києво-Печерської лаври, він ініціював створення гуртка з могилянців, які готували до передруку найпопулярніші лаврські видання (Четьї-Мінеї та Печерський патерик). Саме за настоятельства Тимофія в лаврі чернечий постриг прийняла найбільша на той час кількість випускників Могилянської академії. Вони істотно підняли інтелектуальний і духовний рівень братії. Як результат Київська лавра стала місцем паломництва ченців: болгар, сербів, македонців, хорватів, які приїздили вчитися архітектурі, друку книг, писанню ікон [12, с. 601–639]. Однак часта примусова міграція наукових сил з Києва в Москву та інші єпархії не сприяла зміцненню цих традицій. Крім того, друкарня в лаврі мала застаріле обладнання й лише кириличні шрифти. За якістю друкарської роботи таких видавництв, як паризьке королівське чи німецькі друкарні, у Російській державі не було зовсім. Бажання митрополита організувати в Києві перекладацький науковий осередок та мати хорошу друкарню закономірне.

Уважний розгляд книг з бібліотеки митрополита Тимофія підвів до висновку про широту поглядів і розважливість характеру господаря. Власне, думку про неконфліктність Тимофія підтверджує і протоієрей Федір Титов в описі біографії ченця Києво-Печерської лаври, повіреного в справах лаврської друкарні Софронія (Тернавіота) на основі його листів у лавру. Рід Тернавіотів у Ніжині починається від Стерія Івановича, який був ніжинським війтом в 1711–1718 рр., ктитором Благовіщенського монастиря. Старший син Стерія Петро – ніжинський війт в 1727–1760 рр. Син молодшого брата Петра Стерійовича – Івана – Степан Іванович (у чернецтві Софроній, 1725–1771) – випускник Києво-Могилянської академії, чернець

Києво-Печерської лаври, уповноважений від Києво-Печерської лаври при дворі імператриці Єлизавети Петрівни. Софроній показав заповзятість у цьому питанні, тому що місяцями просив в імператриці Єлизавети Петрівни (навіть подарував трьох хлопчиків півчих до імператорського хору, інші подарунки) і таки виклопотав заборони на відкриття митрополитом другої друкарні в Києві [14, с. 138–141]. Пристрасний тон архімандрита Луки (Білоусовича): «Хотя до десяти тысяч терять буду, только не допущу преосвященному митрополиту иметь типографию» [14, с. 69] і перебільшення небезпеки від запровадження другої друкарні в Києві (яка переманить до себе кращих майстрів) підштовхнули відправити цього елітарного ченця до столиці. Безпосередньо Софроній (Тернавіот) так захопився перебуванням при дворі імператриці й тим, що має можливість бути в колі державних діячів, що, навіть виконавши це доручення, з багатим обозом, прислугою, угорським вином для синодальних членів і світських осіб знову поїхав до Петербурга [14, с. 152], щоб стати близьким для наближених до імператриці осіб. Ф. Титов, читаючи його переписку, зробив висновок, що Софроній трудився наче для обителі, але більше для себе [14, с. 157]. У 1756 р. фаворитом при дворі став граф І. Шувалов, до якого Софроній не привіз листа з лаври. Ставлення до Софронія змінилося, йому вже так не благоволили в столицях. У листах у лавру він почав жалітися на бідність, просив знову хлопчиків, вина. Але те, що він був на очах вищих духовних осіб, його освіченість, завбачливість привели до призначення його архімандритом у Богоявленський монастир (Кострома). У Києві соборні старці постановили, щоб Софроній повернувся, дав звіт про витрати та пояснення на скаргу видубицьких ченців, після чого лавра благословить його на нове місце служіння [14, с. 171]. Він писав листи з похвалами в лавру, але не фінансові звіти, і не їхав у Київ. Лист з короткою відповіддю він отримав лише через два роки: «Отца Софронія за его погрешности перед святою лаврою простить и благословение на всю жизнь его препослать». Однак він не їхав до Києва, а лише писав про бажання відвідати лавру, у листи вкладав листи до рідних в Україні, просив прислати указ про запрошення перебувати в лаврі, щоб його відрядили. Архімандрит лаври Зосима (Валкевич) довго не відповідав на листи Софронія, лише в 1770 р. написав, що

келія і їжа для нього в лаврі знайдеться, про місце соборного старця не йшлося. Однак у 1771 р. Софроній помер у Костромі. Крім того, останні роки життя Софроній був ректором Костромської семінарії, але, за свідченнями сучасників, «перший ректор, настоятель Богоявленського монастиря Софроній, був ректором тільки за назвою, все робив префект» [17, с. 17]. На таку людину чи не в той час нарався митрополит Тимофій зі своїм проханням про запровадження другої «гражданської» друкарні в Києві.

Наступний митрополит Арсеній (Могилянський) також подавав клопотання до Святійшого Синоду про відкриття митрополичої друкарні в Києві, однак призначені для розгляду питання уповноважені депутати так і не подали ніякого рішення [15, с. 194]. Тоді митрополит Арсеній просив дозволу надрукувати в лаврі “*Grammatica latina, a regulis, quae captum discentium remorantur, repurgata usibusque juventutis Parvae Russiae in Academia Kijoviensi excolendae... accomodata*”. [Київ]: Друкарня лаври, 1765. 8°. 426 с.”. Автором цієї граматики був тодішній ректор Києво-Могилянської академії Самуїл (Миславський). Дозвіл на видання такого підручника від Святійшого Синоду було отримано. Також Самуїл у 1770–1780-х роках переглянув, доповнив і видав (у Кенігсберзі, Лейпцизі) шість томів філософських творів Феофана Прокоповича, виправив і видав твір А. Зернікова «Про походження Святого Духа від Святого Отця» (Кенігсберг, 1774, 1776). Власне, визнаючи необхідність таких видань, за митрополита Самуїла (Миславського) у 1787 р. для потреб Київської академії Святійшим Синодом було дозволено відкрити при Києво-Печерській друкарні «гражданську» друкарню. У ній друкувалися гражданським шрифтом граматики, проповіді протоієрея Іоанна Леванди, «Краткое историческое описание Киево-Печерской Лавры» Самуїла (Миславського) [Київ, 1791, 1795, 1798, 1801, 1805, 1817] та ін. На початку XIX ст. розвиткові гражданського книгодрукування сприяв митрополит Євгеній (Болховітінов).

Наукова новизна полягає в тому, що вперше розглянуто та проаналізовано особову бібліотеку митрополита Тимофія (Щербацького) у складі Історичної бібліотеки Київського Софійського кафедрального собору, що передавалася в 1757 р. у зв’язку з переїздом до Москви на митрополиче служіння.

Висновки. Виявлено, що митрополит мав ретельно підібрану бібліотеку отців церкви Королівської друкарні в Парижі за перекладами бенедиктинців Конгрегації св. Мавра. Це були також перші видання постанов вселенських соборів, затребувані в той час видання законів і прав Речі Посполитої та ін. Бібліотека митрополита Тимофія відповідає його бажанню відкрити другу друкарню в Києві, про що подавав прохання у Святійший Синод у 1753 р. Хоча він отримав від Святійшого Синоду грамоту від 13 жовтня 1753 р. на відкриття друкарні, однак змушений був її віддати через підлабузництво до Єлизавети Петрівни ченця Софронія (Тернавіота). Імператриця заборонила відкривати другу друкарню в Києві, яка б, на її думку, стала конкурувати з Києво-Печерською. Отримавши призначення на посаду митрополита в Москву в 1757 р., Тимофій залишив свою бібліотеку в Києві в Софійському кафедральному соборі, бо сподівався, що його ідею запровадити «гражданскую» друкарню в Києві реалізує інший митрополит.

Список бібліографічних посилань

1. Аскоченский В. Киев с его древнейшим его училищем Академиею : в 2 ч. Киев : в Университетской типографии, 1856. Ч. 2. 566 с.
2. Граевский И. С. Киевский митрополит Тимофей Щербацкий. *Труды Киевской духовной академии*. 1910. № 1. С. 97–126.
3. Граевский И. С. Киевский митрополит Тимофей Щербацкий. *Труды Киевской духовной академии*. 1910. № 7. С. 432–474.
4. Граевский И. С. Киевский митрополит Тимофей Щербацкий. *Труды Киевской духовной академии*. 1910. № 2. С. 215–253.
5. Граевский И. С. Киевский митрополит Тимофей Щербацкий. *Труды Киевской духовной академии*. 1912. № 2. С. 210–227.
6. Граевский И. С. Киевский митрополит Тимофей Щербацкий. *Труды Киевской духовной академии*. 1910. № 5. С. 64–106.
7. Евгений (Болховитинов). Описание Киево-Софийскаго собора и Киевской іерархіи. Киев : Типографія Києво-Печерской лавры, 1825.
8. Миронович А. Монастырь Успения Пресвятой Богородицы в Заблудове. *Белорусские исторические тетради : Беларуский гістарычны зборнік*. 2007. Вип. 28. С. 19–22.

9. Огієнко І. Київська митрополитанська друкарня. *Літературно-науковий вісн.* 1924. Кн. VII–IX. С. 305–319.

10. Розанов Н. П. История Московского епархиального управления со времени учреждения Святого Синода : 3 ч. М. : Типография Русских Ведомостей, 1870–1871. Ч. 2. Кн. 2. С. 3–58.

11. Саган А. Тимофей Щербацкий. Возвращение. *День.* 2021. № 103–104.

12. Саган О., Преловська І. Роль особистості в історії православ'я в Україні: Митрополит Київський і Галицький Тимофій (Тихон Іванович Щербацький (Щербак), 1698–1767). *RISU – релігійно-інформаційна служба України* : вебсайт. URL: https://risu.ua/rol-osobistosti-v-istoriyi-pravoslavyya-v-ukrayini_n119779 (дата звернення: 13.03.2025).

13. Тимофій (Щербацький). *Вікіпедія* : вільна енцикл. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D0%B8%D0%BC%D0%BE%D1%84%D1%96%D0%B9_\(%D0%A9%D0%B5%D1%80%D0%B1%D0%B0%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D0%B8%D0%BC%D0%BE%D1%84%D1%96%D0%B9_(%D0%A9%D0%B5%D1%80%D0%B1%D0%B0%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9)) (дата звернення: 13.03.2025).

14. Титов Ф. І. К истории Киевской духовной академии в XVII – XVIII вв. (III. Воспитанники Академии на службе в Киево-печерской лавре в связи с биографией Софрония Тернавюта). Киев : Акц. Об-во «Петр Барский в Киеве, 1913. 181 с.

15. Шпачинский Н. Киевский митрополит Арсений Могилянский и состояние Киевской митрополии в его правление (1754–1770). Киев : Типография Т-ва Н. А. Гирич, 1907. 16 с.

16. Charipova Ludmila. Latin books and the Eastern Orthodox clerical elite in Kiev, 1632-1780. Manchester and New York : Manchester University Press, 2006. 259 p.

17. 150-летие Костромской духовной семинарии (1747–1897 гг.). Кострома : Губернская типография, 1897. 91 с.

References

1. Askochenskii, V. (1856). Kiev s ego drevneishym ego uchilishchem akademieiu [Kyiv with his ancient school academy]. Part 2. Kiev [in Russian].

2. Hraevskiy, Y. S. (1910). Kievskii mitropolit Timofei Shcherbatskii

[Kyiv Metropolitan Timofei Shcherbatsky]. *Trudy Kievskoi duchovnoi akademii – Works of the Kyiv Theological Academy*, 1, 97-126 [in Russian].

3. Hraevskiy, Y. S. (1910). Kievskii mitropolit Timofei Shcherbatskii [Kyiv Metropolitan Timofei Shcherbatsky]. *Trudy Kievskoi duchovnoi akademii – Works of the Kyiv Theological Academy*, 7, 432-474 [in Russian].

4. Hraevskiy, Y. S. (1910). Kievskii mitropolit Timofei Shcherbatskii [Kyiv Metropolitan Timofei Shcherbatsky]. *Trudy Kievskoi duchovnoi akademii – Works of the Kyiv Theological Academy*, 2, 215-253 [in Russian].

5. Hraevskiy, Y. S. (1912). Kievskii mitropolit Timofei Shcherbatskii [Kyiv Metropolitan Timofei Shcherbatsky]. *Trudy Kievskoi duchovnoi akademii – Works of the Kyiv Theological Academy*, 2, 210-227 [in Russian].

6. Hraevskiy, Y. S. (1910). Kievskii mitropolit Timofei Shcherbatskii [Kyiv Metropolitan Timofei Shcherbatsky]. *Trudy Kievskoi duchovnoi akademii – Works of the Kyiv Theological Academy*, 7, 64-106 [in Russian].

7. Yevgenii (Bolkhovitinov). (1825). Opisanie Kiievo-Sofiiskogo sobora i Kiievskoi iierarkhii [Description of the Kiev Cathedral and Kyiv Hierarchy]. Kiev: Tipohrafia Kievo-Pecherskoy lavry [in Russian].

8. Mironovich, A. (2007). Monastyr Uspeniia Presviatoi Bohoroditsy v Zabłudove [Monastery the Dying of the Blessed Virgin Mary in Zabłudov]. *Belaruskii gistarichnyi sbornik – Belarusian Historical Collection*, 28, 19-22 [in Russian].

9. Ohienko, I. (1924). Kyivska mytropolytanska drukarnia [Kyiv Metropolitan Printing House]. *Literaturno-naukovy visnyk – Literary Scientific Bulletin*, VII-IX, 305-319 [in Ukrainian].

10. Rozanov, N. P. (1870-1871). Istoriiia Moskovskogo eparkhialnogo upravleniia co vremeni uchrezhdeniia Sviatogo Sinoda [The history of the Moscow diocesan administration of the time of the institution of the Holy Synod]. (Vol. 2. Book 2, pp. 3-58) [in Russian].

11. Sagan, A. (2021). Timofei Tshcherbatsii. Vozvrashcheniie [Timothy Shcherbatsky. Return]. *Den – Day*, 103-104 [in Russian].

12. Sagan, O., & Prelovskia, I. (2021). Rol osobystosti v istorii pravoslavia v Ukraini: Mytropolyt Kyivskiy i Halytskyi Tymofii

(Tykhon Ivanovych Shcherbatskyi (Shcherbak), (1698-1767) [The role of personality in the history of Orthodoxy in Ukraine: Metropolitan of Kiev and Galician Timothy (Tikhon Ivanovich Shcherbatsky (Shcherbak), (1698-1767)]. *RISU: relihiino-informatsiina sluzhba Ukrainy – RISU: The Religious Information Service of Ukraine* [in Ukrainian]. Retrieved March 13, 2025, from https://risu.ua/rol-osobistosti-v-istoriyi-pravoslavyya-v-ukrayini_n119779

13. Tymofii (Tscherbatskii). *Vikipediia: vilna entsyklopediia – Wikipedia: the free encyclopedia* [in Ukrainian]. Retrieved March 13, 2025, from [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D0%B8%D0%BC%D0%BE%D1%84%D1%96%D0%B9_\(%D0%A9%D0%B5%D1%80%D0%B1%D0%B0%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D0%B8%D0%BC%D0%BE%D1%84%D1%96%D0%B9_(%D0%A9%D0%B5%D1%80%D0%B1%D0%B0%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9)

14. Titov, F. I. (1913). *K istorii Kievskoi dukhovnoi akademii v XVII-XVIII vv. (III. Vospitaniki Akademii na sluzhbe v Kievo-Pecherskoi lavre v sviazi s biografiei Sofroniia Ternaviota)* [To the history of the Kyiv Theological Academy in the XVII-XVIII centuries (III. Pupils of the Academy of Academy in the service in the Kiyev-Pechersk Lavra in connection with the Biographer of Sofrony Ternaviot)]. Kiev [in Russian].

15. Shpachinskii, N. (1907). *Kievskii mitropolit Arsenii Mohilianskii i sostoianie Kievskoi mitropolii v ego pravlenie (1754-1770)* [Kyiv Metropolitan Arseny Mogilyansky and the state of the Kyiv Metropolis in his rule (1754-1770)]. Kiev [in Russian].

16. Charipova, L. (2006). *Latin books and the Eastern Orthodox clerical elite in Kiev, 1632-1780*. Manchester and New York: Manchester University Press.

17. *150-letie Kostromskoi dukhovnoi seminarii (1747-1897 гг.)* [The 150th anniversary of the Kostroma Theological Seminary (1747-1897)]. (1897). Kostroma: Hubernskaia tipohrafiia.

Стаття надійшла до редакції 31.03.2025.

Olena Zaiets,

PhD (History), Head of the Department,
Institute of Book Studies

V. I. Vernadsky National Library of Ukraine
62 Volodymyrska St., Kyiv 01001, Ukraine

e-mail: viknbuv@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6423-2589>

The Library of Timofey (Shcherbatsky) as Part of the Historical Library of St. Sophia Cathedral as a Historical Source

The purpose of the article is to analyze the personal library of Metropolitan Timofey (Shcherbatsky) as part of the book collection of the St. Sophia Cathedral in Kyiv. The collection now is stored in V.I. Vernadsky National Library of Ukraine. The main task was to identify the books that were donated by the Metropolitan in 1757 when he was transferred to the metropolitanate in Moscow, and it can be an additional source of knowledge about his activities. *The research methodology* is based on the application of the generalization method, according to which the common features of the Metropolitan's books were initially recorded, the methods of induction and deduction, which made it possible to draw a conclusion about the motives for purchasing books based on the analysis of individual editions, and, conversely, the known facts of the Metropolitan's activities were confirmed by specific copies from his library. *The scientific novelty* is in the involvement of a private library as an auxiliary source in the study. A careful examination of the books led to the conclusion about the breadth of views and the prudence of their owner's character. Metropolitan Timofey owned many editions of the Church Fathers' works, translated by the Benedictines of the Congregation of St. Maur, and it allows us to testify to his enthusiasm about their works, sought to establish such a center in Kyiv, initiated the creation of a circle of Mohylev residents who prepared for reprinting the most popular Lavra publications (*Chetya-Minea* and the *Pechersk Pateryk*). However, the frequent forced migration of scholars from Kyiv to Moscow and other dioceses, did not allow this center to strengthen. In 1753, the Metropolitan submitted a request to the Holy Synod to open a second printing house in Kyiv, but the persistent requests of the envoy of the Kyiv-Pechersk Lavra, Sophrony (Ternaviot), led to a ban on the opening of a second printing house in Kyiv. *The conclusion* is that the library of Metropolitan Timothy, which has survived to this day, testifies to his interest in the publications of the Benedictines of the royal printing house in Paris and the classical literature of European publishing houses. This can be explained by the desire of the Metropolitan to set in Kyiv a scientific translation center such as the Congregation of Saint Maurus, with the help of graduates of the Kyiv-Mohyla Academy, in order to have a printing house like the Royal Printing House in Paris.

Keywords: library of Timofey (Shcherbatsky), historical library of the St. Sophia Cathedral, analysis of a private library.